

Zasady latynizacji języka mongolskiego

Język mongolski, często zwany również mongolskim właściwym lub chałchaskim, jako najliczniej reprezentowany należy do mongolskiej rodziny językowej, jednej z większych pod względem liczby mówiących oraz terytorium występowania rodzin językowych Środkowej i Północno-Wschodniej Azji. Zaś rodzina ta zaliczana jest do szerszej grupy zwanej altajską¹. Pod względem strukturalnym nie jest jednolity, a składa się z kilku mniej lub bardziej różniących się pod względem fonetycznym dialektów. Najbardziej rozpowszechnionym z nich pozostaje dialekt chałchaski, na którym oparto współczesny język mongolski i stąd wzięła się jego oboczna nazwa. Obecnie jest on użytkowany w mowie i piśmie przez ponad 3 miliony obywateli Mongolii, gdzie ma zagwarantowany status języka oficjalnego i urzędowego. Ma znaczenie nie tylko ze względu na swój status polityczny, ale również z uwagi na fakt, iż jest zrozumiały dodatkowo dla przeszło 5 milionów mieszkańców Mongolii Wewnętrznej w Chinach, którzy posługują się innym dialektem języka mongolskiego.

Cechy charakterystyczne mongolskiej gramatyki

Do cech dystynktywnych chałchaskiej gramatyki należą: bogata wokalizacja (34 fonemy spółgłoskowe i 22 samogłoskowe), dwa typy harmonii samogłoskowej (palatalna i atrakcja wargowa), aglutynacja sufiksalna, trzy klasy części mowy (imiona, słowa i wyrazki) oraz sztywny szyk zdania (podmiot-dopełnienie-orzeczenie). Ważnym jest również słaby, ale dynamiczny akcent padający na pierwszą sylabę. To powoduje, że wszystkie samogłoski krótkie występujące w innych sylabach niż nagłosowa ulegają redukcji i nie są wymawiane.

Pisma używane przez Mongołów

Na przestrzeni wieków Mongołowie używali do zapisu własnego języka wielu różnych alfabetów czy systemów pisma². Jednak najważniejszymi z nich pozostają dwa. Stworzony, a właściwie zapożyczony i zaadoptowany od Ujgurów, w XIII wieku alfabet pisma ujgursko-mongolskiego, który w XVII został zreformowany – dodano kilka znaków, niewystępujących w ujgurskim, oraz delikatnie zmieniono kształt liter. Do jego cech charakterystycznych zaliczamy m.in. polifoniczność, czyli możliwość zapisu tym samym znakiem kilku różnie brzmiących fonemów oraz pionowy zapis. Pismem mongolskim Mongołowie posługiwali się w Mongolii aż do pierwszej połowy XX wieku (1941/1946)³, kiedy to w wyniku decyzji politycznych zostało ono zastąpione przez rosyjską cyrylicę z pewnymi drobnymi zmianami odpowiadającymi charakterowi fonetyki mongolskiej, uzupełnioną o dodatkowe znaki nienotowane w języku rosyjskim – znaki dla samogłoski *ö* i *ü*. Wprowadzono także zasadę podwojenia znaku dla oddania samogłosek długich. Obecnie chałchaski alfabet składa się z 35 znaków. Układ pisma jest identyczny jak w cyrylicy rosyjskiej – poziomy. Warto zaznaczyć, iż Mongołowie w Mongolii Wewnętrznej do dziś używają pisma mongolskiego do zapisu swojego języka. Mimo, iż zaadoptowana i zmodyfikowana cyrylica jest w stanie dużo lepiej, niż polifoniczne pismo mongolskie, oddać cechy fonetyki współczesnego języka mongolskiego, to i tak jest ona daleka od doskonałości⁴. Z tego powodu zasady pisowni pozostawiają wiele do życzenia, a brak opracowania jednorodnych wytycznych dotyczących mongolskiej ortografii nie ułatwia zadania.

¹ Teoria altajska mimo ponad 150-letniej historii badań nadal budzi kontrowersje. Więcej na ten temat w: Poppe, N., *Introduction to Altaic Linguistics*. Ural-altaische Bibliothek 14. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965 oraz Vovin, A., *The end of the Altaic controversy*, *Central Asiatic Journal* 49.1, 2005, str. 71–132.

² Godziński, S., *Pisma używane przez Mongołów dawniej i współcześnie*, *Przegląd Orientalistyczny*, Nr 2 (78) 1971, str. 141-152.

³ 25 marca 1941 roku wspólnym rozporządzeniem Komitetu Centralnego Mongolskiej Partii Ludowo-rewolucyjnej i Rady Ministrów wprowadzono cyrylicę jako oficjalny i jedyny obowiązujący w Mongolii alfabet. Jednak jego realizację rozpoczęto dopiero po zakończeniu II wojny światowej i uregulowaniu statusu Mongolskiej Republiki Ludowej na arenie międzynarodowej.

⁴ Zapis dwóch fonemów jednym znakiem, chociaż w alfabecie są obecne znaki dla poszczególnych fonemów (np.: por. я [ja], gdzie powinno się go zapisać ѧ [ja]), zasady pisowni dotyczące znaku miękkiego i twardego, brak graficznego rozróżnienia dla fonemów [n] i [ŋ], czy w końcu zapisywanie samogłosek zredukowanych.

Zasady transliteracji i transkrypcji

Wraz ze wzrostem zainteresowania Mongołami, ich kulturą i językiem zostały zapoczątkowane w XIX wieku studia mongolistyczne. Szeroko rozwijały się przez cały XX wiek. W związku z tym, iż działo się to w kilku różnych krajach i ośrodkach, to wypracowano kilka różnych systemów transliteracji i transkrypcji dla języka mongolskiego. Powodów takiego stanu rzeczy było wiele, ale do najważniejszych należały m.in.: zmiany mongolskiego systemu pisma, różnorodność językowa badaczy, którzy zajmowali się językoznawstwem mongolistycznym. Również wśród mongolskich językoznawców nie było spójnego stanowiska dotyczącego szczególnie sposobu transliteracji języka mongolskiego. Obecnie istnieje równolegle kilka systemów transliteracji dla języka mongolskiego stosowanych na świecie. W końcu XX wieku wraz z szybkim rozwojem nowych technologii konieczne stało się, również dla samych Mongołów, opracowanie jednolitych zasad i standardów transliteracji. Udało się to dopiero na początku XXI wieku, gdy Mongolska Narodowa Rada Standaryzacji i Miar 25 grudnia 2003 roku oficjalnie zatwierdziła dokument dotyczący latynizacji mongolskiej cyrylicy (MNS 5217:2003), bazujący na standardzie ISO 9:1995. Dokument ten został ponownie zrewidowany, poprawiony i zatwierdzony 16 lutego 2012 roku jako obowiązujący obecnie w Mongolii standard transliteracji języka mongolskiego (MNS 5217:2012)⁵.

	transliteracja ⁶	transkrypcja	odpowiednik polski
А а	a	a	jak <i>a</i> w <i>mama</i>
Б б	b	b	jak <i>b</i> w <i>bar</i>
В в	v	w	jak <i>w</i> w <i>bawól</i>
Г г	g	g	jak <i>g</i> w <i>gra</i>
Д д	d	d	jak <i>d</i> w <i>dom</i>
Е е	ye	je	jak <i>je</i> w <i>jeść</i>
Ё ё	yo	jo	jak <i>jo</i> w <i>jogurt</i>
Ж ж	j	dź	jak <i>dź</i> w <i>dżem</i>
З з	z	dz	jak <i>dz</i> w <i>dzban</i>
И и	i	i	jak <i>i</i> w <i>mina</i>
Й й	i	j	jak <i>j</i> w <i>jod</i>
К к	k	k	jak <i>k</i> w <i>kot</i>
Л л	l	l	jak <i>l</i> w <i>lew</i>
М м	m	m	jak <i>m</i> w <i>mama</i>
Н н	n	n	jak <i>n</i> w <i>narty</i>
О о	o	o	jak <i>o</i> w <i>dom</i>
Ө ө	ö	ö	między niemieckim <i>ö</i> a <i>o</i>
П п	p	p	jak <i>p</i> w <i>para</i>
Р р	r	r	jak <i>r</i> w <i>ręka</i>
С с	s	s	jak <i>s</i> w <i>staw</i>
Т т	t	t	jak <i>t</i> w <i>tata</i>
У у	u	u	jak <i>u</i> w <i>but</i>
Ү ү	ü	ü	między niemieckim <i>ü</i> a <i>u</i>
Ф ф	f	f	jak <i>f</i> w <i>foka</i>
Х х	kh	ch	jak <i>ch</i> w <i>loch</i>
Ц ц	ts	c	jak <i>c</i> w <i>cebula</i>
Ч ч	ch	cz	jak <i>cz</i> w <i>czerwony</i>
Ш ш	sh	sz	jak <i>sz</i> w <i>szkoła</i>
Щ щ ¹	sh	szcz	jak <i>szcz</i> w <i>szczaw</i>
Ъ ъ ^{1,2}	i	–	bez dźwięku

W czasie adaptacji przyjęto również grafemy, które nie posiadają w języku mongolskim swojego odpowiednika fonetycznego к [k], ф [f], в [w], ы [y], щ [szcz].

⁵ <http://estandard.gov.mn/file.php?sid=2579>

⁶ Według standardu MNS 5217:2012.

	transliteracja	transkrypcja	odpowiednik polski
Ы ы ²	y	y	jak y w <i>mysz</i>
Ь ь ²	i	i	jak bardzo krótkie <i>i</i>
Э э	e	e	jak <i>e</i> w <i>drzewo</i>
Ю ю	yu	ju	jak <i>ju</i> w <i>jutro</i>
Я я	ya	ja	jak <i>ja</i> w <i>jarmark</i>

¹ Litera nie występuje w nazwach geograficznych Mongolii

² Litera nie występuje na początku mongolskich wyrazów, duża litera stosowana jest tylko w zapisach wersalikami.

Mongolski alfabet – osobliwości i różnice w piśmie i wymowie

Niestety nawet przyjęcie cyrylicy, wzbogaconej o wspomniane dwa znaki dla mongolskich fonemów samogłoskowych, oraz zaadoptowanie wszelkich zasad jej zapisywania nie zagwarantowało kompletności i uniknięcia wad tego alfabetu w stosunku do systemu fonologicznego języka mongolskiego. Pismo zatem nie odzwierciedla właściwie niektórych cech języka mongolskiego i z tego powodu występuje szereg zasad dotyczących różnic w piśmie i wymowie, tzw. odstępstwa. Wyrazy mongolskie nie zawsze wymawiamy zgodnie z ich zapisem. Notujemy zjawisko redukcji i wydłużenia dźwięków lub innej wymowy, niż ta, którą sugerowałby zapis. Dodatkowo realizacja niektórych głosek może mieć kilka wariantów, i tak:

- Spółgłoska **w** (**в**) występuje w dwóch wariantach fonetycznych (alofon): jako dźwięczne *w* przed samogłoskami i spółgłoskami dźwięcznymi, np.: аваач [awaacz] авдар [awdar], i jako bezdźwięczne *f* na końcu wyrazów i przed spółgłoskami bezdźwięcznymi, np.: боов [boof], Увс [Ufs].
- Spółgłoska **g** (**г**) występuje w dwóch wariantach fonetycznych: w wyrazach z wokalizmem tylnym wymawiana bywa – poza nagłosem wyrazu lub śródgłosem – jako spółgłoska półdźwięczna, np.: маргал [maytal] lub np. өгөөж [ögöödž].
- Spółgłoska **l** (**л**) występuje w dwóch wariantach: jako **l** przednie, podobne do polskiego **l** (np.: w wyrazie len) lub jako **l** bardziej tylne, podobne do węgierskiego (*w* wyrazie Lengyel ‘Polak’) albo tureckiego (Lech ‘Polak’). Wymawiając mongolską samogłoskę **l** (**л**), trzeba pamiętać, że nigdy nie brzmi ona jak polskie *ł* (jak w wyrazie łopata [łopata]). Różnica zawsze sprowadza się do bardziej przedniej lub tylnej wymowy **l**: дээл [deel], мал [mal].
- Spółgłoska **n** (**н**) występuje w dwóch wariantach fonetycznych: jako **n** przed samogłoską, np.: энэ [en] lub w wygłosie albo przed spółgłoskami *г, х* (~к, w wyrazach obcych) jako **n** (**н**) tylnojęzykowe [ŋ (ng)], np.: сан [saŋ (sang)], хонх [choŋch (chongch)].
- Spółgłoska **r** (**р**) pojawia się tylko w nagłosie wyrazów zapożyczonych, które weszły do powszechnego użycia, i często jest wymawiana z samogłoską protetyczną, np.: рашаан [arszaan] (arszaang)]. Wszędzie indziej jest spółgłoską pospolitą.
- Samogłoski długie zapisuje się przy użyciu podwojenia grafemu samogłoskowego oznaczającego daną samogłoskę, np.: аав [a:f].
- Samogłoskę **e** (**э**) wymawia się jako dźwięk pośredni między **i** lub **y**, np.: эрх [erx].
- Grafem **e** służy do oznaczenia dyftongu **je** lub **jö**, np.: ерөнхий [jöröŋxij].
- Grafem **я** bywa wymawiany jak **ja** lub **ji**, np.: ямаа [jama:].
- Grafemy **e, ё, я** użyte w wygłosie wymawia się niekiedy jako **j**, np.: гоё [goj].
- Grafem **ю** używany jest do oznaczenia dyftongu **ju** lub **jü**, np.: юм [jum] lub юүдэн [jüden].
- Dyftongi **ай, ой, эй** w wygłosie wymawia się jak samogłoski długie (odpowiednio *a:, o:, e:*), np.: хэрэгтэй [cheregte:].
- Spółgłoski słabe **d** (**д**), **g** (**г**), **w** (**в**) ulegają ubezdźwięcznieniu w wygłosie, np.: гадаад [gadaat].
- Samogłoski krótkie sylab niepierwszych ulegają redukcji, przybierając formę szwy, podobnej do angielskiego *ə*, np.: w wyrazie again [ə'gein], por. энэ wymawiane jako enə.
- Grafem **ъ** pojawia się tylko przed *я, ё, ю* dla oznaczenia braku palatalizacji poprzedzających je spółgłosek оръё [orji].

- Grafem **ь** oznacza palatalizację poprzedzającej go spółgłoski, np.: морь [mor'] Pojawiając się zaś przed je (e) oddziela od poprzedzającej spółgłoski i wymawiany jest jak szwa, np.: хэлье [xelji]. Pojawia się w zapisie wygłosów wyrazów lub zgłosek, np.: томьё [tom'jo].

Powyższe różnice w wymowie i zapisie wyrazów mongolskich nie mają wpływu na zasady ich latinizacji. Forma graficzna zapisana cyrylicą nie uwzględnia przywołanych powyżej zasad wymowy.

Duże i małe litery

Język mongolski rozróżnia zapis dużą i małą literą. Zgodnie z obowiązującymi zasadami pisowni języka mongolskiego dużą literą zapisujemy jedynie nazwy własne – m.in. imiona ludzi, każdy członek wieloczłonowych nazw organizacji i urzędów, nazwy państw, miast, miejscowości i innych jednostek administracyjnych, ulic, pasm górskich, gór, szczytów wyżyn, nizin, kotlin, rzek i innych zbiorników wodnych etc. Specyfika budowy mongolskich nazw geograficznych powoduje, iż najczęściej składają się one z nazwy własnej oraz imienia (rzeczownika) pospolitego – apelatywu, co może być mylące dla osób nieorientujących się w specyfice języka. Natomiast nie podanie apelatywu może prowadzić do poważnych trudności z właściwą identyfikacją rodzaju jednostki geograficznej, ponieważ ta sama nazwa własna może odnosić się do nazwy miejscowości, góry, rzeki etc. W wypadku nazwy własnej złożonej z dwóch lub więcej członów, wszystkie jej człony rozpoczynają się dużą literą, zaś następujący po nich apelatyw pisany jest już małą literą. I tak mamy: Хэнтий аймаг ‘ajmak chentejski’ (‘Chentij’), Хэнтийн нуруу ‘pasmo Chenteju’ (‘Chentijn’), Хан Хэнтий уул ‘góra Chan Chentij’ Dodatkowo bardzo często nazwy własne występują w formie dopełniacza poprzedzając imię pospolite, np.: Эгийн гол ‘rzeka Eg’, a nie jak mogłoby się wydawać ‘rzeka Egijn’, Алтайн нуруу ‘pasmo Altaju Gobijskiego’. Oczywiście w codziennym użyciu funkcjonuje niewielka liczba nazw własnych, przy przywoływaniu których zarzuca się stosowanie apelatywu, np.: Улаанбаатар ‘Ułan Bator’, Хархорин ‘Karakorum’, Говь ‘Gobi’.

Oprac.: Jan Rogala